

АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Вінниця, Україна

Лінгвосоціумне портретування особинності: епістолярна дискурсивна практика*

Дискурсивно-епістолярна практика є актуальною для студіювання, оскільки дає змогу встановити різновиди лінгвоіндивідуалізацій, простежити їх співвідношення з історико-культурним тлом, соціумними стереотипами та ін. Цікавим є спостереження за змінами в лінгвоіндивідуалізаціях із конкретним адресатом протягом хронологічно тривалого періоду життя, що підтверджують епістолярно-дискурсивні практики Юрія Шевельова.

Лінгвосоціумне портретування дослідження ґрунтовано на епістолярії Шевельова — видатного славіста-лінгвіста, вченого, що за життя набув визнаної слави. (Основним у науковому самовираженні вважав лінгвістику (див. листи до Олекси Ізарського). В сучасному науковому просторі України доступна певна частина його спадщина¹ з проблем історії, граматики, фонології, стилістики української й інших мов і под. Сьогодні рано говорити про повне осмислення усього розмаїття лінгвістичних поглядів Шевельова та й про доступність усього загалу його мовознавчих шедеврів.

Епістолярно-дискурсивну практику Шевельова аналізовано за 265 листами до Ізарського (справжнє прізвище Олексій Мальченко), українського письменника-романіста, літературознавця, перекладача, який народився в Полтаві (30.08.1919), а помер в Клівленді (28.03.2007; США). Листи передала до Полтавського краєзнавчого музею вдова Ізарського, а упорядкував

* Дослідження виконано в рамках програми фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (проект №0115U000088 “Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсо-нологія: структурування мовної особистості та її комп’ютерне моделювання”).

¹ На сьогодні існує спеціальний сайт в Інтернет-просторі, на якому викладено значну частину досліджень Юрія Шевельова (див. Шевельов_Ю_Праці_наявні_в_інтернеті, <http://movahistory.org.ua/wiki/> (доступ: 12.06.2016).

їх та підготував до видання Микола Степаненко (Листи 2014). Аналізовані тексти належать до одного комунікативного жанру — приватний лист із домінуванням інтимно-товариської атмосфери. Хронологічно листи охоплюють 1946–1996 рр. — не простий період еміграції Шевельова: переїзд із Німеччини (Український Вільний Університет (УВУ)) до Швеції (Лундський університет), згодом до США (професором Гарвардського, а потім, через конфлікт із Романом Якобсоном, Колумбійського університету). Епістолярна бесіда інтелектуалів тривала пів століття з відчутними періодами активних взаємин (1950–1954, 1982–1996), їх згасання (1955–1975, 1980–1981), що мотивовано низкою чинників: постійний брак часу, зміна праці та місця проживання і под.:

Моє життя в роботі, поки що скаржуся не на надмір часу, а на катастрофічний брак. Під моїм доглядом усі слов'янські мови, а їх чорт видумав 13, а німці ще встигли знищити бодай пів десятка з них (Листи 2014: 89).

Далі ж узвичаєна для Шевельова нищівна критика з елементами товариського стьобу (вияв знуцально-парадоксального ставлення — зокрема, до себе): *Поза тим нема думок та й годин. Спеціаліст, як відомо, подобен флюсу, — он односторонен. Я спеціаліст* (Листи 2014: 89).

Переїзди науковця відбиті в епістолярії, підтверджені змінами індивідуалізацій — від екзистенційно констатувальної до аналітико-творчої, від описової — до розмислової, від переказувальної — до мовно-ігрової, колажної, інколи бріколажної зі стьобом. Епістолярно-дискурсивну практику Шевельова почасти студійовано в окремих аспектах (Соломія Павличко (культурологічний) та ін.), а його листування з Оксаною Забужко (Забужко 2011) критично осмислено Роксоланою Свято тощо.

Аналізовані листи охоплюють німецький, шведський та американський повоєнні знакові періоди. Відчутним є ґрунтовне знання науковцем реалій побуту, географії, де він перебуває. Прочитуваний лінгвосоціумний простір охоплює здебільшого українську діаспору, з якою контактував Шевельов, а також викладацьку спільноту (актуалізувалося в період роботи в Гарвардському та Колумбійському університетах). Лінгвосоціумний простір Шевельова поширюваний і на співтовариство, з яким він спілкувався як упорядник енциклопедій, головний редактор “Сучасності”. Середовище накладало відбиток на нього, тому що в багатьох випадках він змушений був йти на певні компроміси, хоча жодного разу не поступився своїми принципами: *Я не маю перед ким ховатися чи чогось соромитися. Я ніколи нікого не зрадив* (Лабунська 2002).

Листування Шевельова з Ізарським показове, оскільки обидва належали до філологів першого покоління. Шевельов (при народженні Шнайдер) виховувався в сім'ї етнічних німців, за походженням — зі шляхетних московсь-

ких родин. Його батько Володимир Шнайдер був генерал-майором, під час Першої світової війни за дозволом імператора змінив прізвище (Шевельов), а мати Варвара Медер (усе життя була із сином) в офіційних документах змінила місце народження сина (Ломж, Польща), хоча він народився в м. Харкові. Шевельов закінчив Харківський університет (тоді Педагогічний інститут освіти), захистив кандидатську дисертацію. Початком еміграції є 1943 рік, коли виїхав до Львова, згодом (у 1944 р.) — до Німеччини, де здобув ступінь доктора наук (1949). Ізарський народився в сім'ї банківського службовця й лікарки, закінчив Київський університет, де студіював іноземні мови (1937–1941). Його період еміграції має початком 1943 рік, коли разом з батьками й братом виїхав до Німеччини, а в кінці сорокових років уже був у Клівленді (США), що в епістолярно-дискурсивній практиці Шевельова обігрувано як *Клівлендію* чи *Клівляндію*.

Значущим для студіювання епістолярію Шевельова є тлумачення поняття *дискурсивна практика*, в якому ‘*практика*’ — 1) діяльність людей; 2) прийоми, навички, узвичаєні способи якої-небудь роботи; 3) робота, заняття як основа досвіду (ФЭС 2009). Практика передбачає діяльність — природну, соціальну, а в поєднанні із відповідним атрибутом — спрямування в різних сферах суспільного життя (пор. *банківська, маркетингова практика* і под.). Щодо мови практика (“форма мови”, за Людвігом Вітгенштайном (1994)) визначає умови осмислення повсякденного спілкування. За Л. Вітгенштайном, функціонування мови на тлі усталених у певній культурі сукупності практик (Волков 1997: 11–12) встановлює спосіб осмислення практики. Для аналізу епістолярно-дискурсивної практики істотною постає кваліфікація суспільно визначених правил і норм листування, що ґрунтовано на просторово опосередкованому контакті комунікантів, функційній мотивації структурних компонентів листа.

Шевельов кваліфікує мовленнєвий жанр листа як вияв епістолярної практики: „перед Вами нова перлина мого епістолярного стилю” (Листи 2014: 275). В аналізованому епістолярії простежувано етико-структивну, мовно-ігрову, творчо-кваліфікаційну, описово-екзистенційну, просторово-характерологічну комунікативні тактики. Перша охоплює різноманітні моделі ініціалізації листа: звертання, вітання та ін., для неї властива динаміка ініціальних формул спілкування — звертання до адресата, що охоплюють: а) прізвище чи ім’я з атрибутами пошани: *Високоповажаний Пане Мальченко* — 4 (09.02.46; 16.06.46), *Любий пане Олексю* (31.01.47); б) ім’я по батькові з атрибутом інтимізації: *Дорогий Олексю Григоровичу* (04.08.47; 09.09.50); в) грайливе використання найменувань родинності та свояцтва: *Дорогий дядю Альошо* (28.01.50; 15.10.50; 15.12. 1950); г) вживання елемента вітання обниженого регістру: *Драсті, дядю Альошо* (09.05.51); *Драсті, Алексіс* (22.03.51); г) використання ініціалів адресата з атрибутом

інтимізації: *Дорогий О.Г.* (28.08.47); інколи таку ініціальну формулу вмонтовано в сам текст листа: *Хвала Богові, дядю Альоша* (15.04.50; 23.02.46), своєрідними є звертання зразка *Дорогий АМе* (26.01.51) як похідного від розмовного варіанту Альоша Мальченко. Значна частина листів не містить ніякої формули мовленнєво-ініціальної інтенції (01.07.51; 31.07.51), а розпочато відразу бесіду таким чином, що адресант, щиро вітаючи усю родину адресата, висловлює своє ставлення до його проблем: „Я думаю, що влаштування Мальченків, з яким прошу привітати усіх трьох від нас двох, не має такого апокаліптичного значення, як і кожне влаштування по той бік ставка” (17.11.50). В окремих випадках лінгвосоціумний контекст мотивує дискурсивну практику комунікативної інтенції до адресата з чітко вираженою мотивацією звертання, що умонтовано в контекст згадуваних постатей: „Начитався я всяких віршиків, а найбільше Зуєвського й Калинця і не знати чому, захотілося мені почати цей лист у стародідівському стилі, ну от щось на зразок — **Здоровенькі були старий дружеко Ізаровичу** — абощо. Потому як **модернізми модернізмами, а старого теж не забуваймо...**” (Листи 2014: 280). Своєрідним в етико-структивній тактиці є використання в ініціальній формулі листа звертання, семантика якого мотивована однією з визначальних ознак Полтавщини — річкою Ворсклою, що властиво для пізнього чи останнього періоду листування: *Дорогий Ворскловичу* (Листи 2014: 348).

3-поміж ініціальних формул мовленнєвого спілкування домінують різні похідні від другого компонента псевдоніма *Ізарський* — *Дорогий Ізаровичу* (15.06.90; 11.07.90; 20.11.90; 30.01.91; 25.03.91; 14.07.91; 22.09.91; 12.11.91; 12.01.93) — *найдорожчий мій Ізаровичу* (28.05.91) — *Дорогий “Старий Ізарський”* (це цитата) (08.08.90), де етико-структивну тактику поєднувано з мовленнєво-ігровою. Подібний синтез двох тактик властивий також похідним з експлікацією стилізації під похідні форми, характерні для інших мов: *Дорогий Ізаровическу* (19.09.92) (*еску* — ознака румунських прізвищ, застосована в цьому разі до трансформа від другого компонента псевдоніма як вияву по батькові з національно-мовним суфіксом *-ович*, до якого уже й приєднано останній афікс: *Ізарський* — *Ізарович* — *Ізаровическу*). Щось подібне наявне в ініціації — звертанні зразка *ОлГри* (16.08.87), що звучанням нагадує англійське *Олдрідж* та ін. Одним із напрямів мовної гри також є використання афікса *спів-* з наголошенням у ньому семантики ‘разом, спільно’ в ініціальній формулі звертання: *Дорогий мій спів-Ізарович* (24.01.94), тло мовної гри поглиблювано через обігрування *Клівленда* як *Клівландія*: *Ваша Клівландія регулярно заявляє про себе на моєму радіо* (Листи 2014: 302). Шелвельов у творчо-кваліфікаційній комунікативній тактиці використовує прийом застереження в окресленні рис певної характеризованої постаті із точковими вкрапленнями влучно трансформованих росіянізмів як постійного елемента мовної гри:

А поради Степуна про не друкування – киньте. Це все толстовство навпіл з такою гарною симпатичною диктатурою, це все “іскопаємії” настрої. <...>² Я тут маю теж одного такого іскопаємого російського емігранта, що від 1916 р. диве в Швеції. Ах *художественный театр*, ах Мережковский... (Листи 2014: 54); Щодо моєї книжки, яку Ви бачили на *языке родных осни*, то її таки Гарвард видав в англійському оригіналі (Листи 2014: 255).

Ініціалізація інколи має описовий вияв — через територіальне походження адресанта з відповідною характеристикою його земляків: „Хитрий народ оті полтавці, — як їм не хочеться писати” (29.12.50). Надання фамільярного тону вже в самому початку листа (*Драсті, Альоша* (22.01.50)) дає змогу належно зінтерпретувати адресанта:

вітає Вас Альоша Карамазов. Його я бачив разом з його братами на сцені Стокгольмського театру, вводячи додаткову інформацію у формі імітованого з адресатом діалогу: Тут Ви запитаєте, чому я знов опинився у Стокгольмі, коли недавно там. Був. А я похвалюся, що запросив мене Стокгольмський університет ізобразити їм гастфорлезунг (гостьова лекція — А.З.) об состоянні і завданнях ізученія українського языка. [...] І ще можу похвалитися, що виступ мій був малим фурором, що студенти не хотіли мене пускати і повели до ресторану.

Автор свідомо використовує експресеми *ізобразити, ізученія, языка*, якими намагається продовжити жартівливий тон викладу, котрим розпочато листа, що набуває форм мовної гри. У листі не перекладено і *гастфорлезунг* для належного сприйняття семантики слова, оскільки Шевельов передбачає наявність відповідних знань в адресата.

На відміну від ініціальних компонентів фінальні структиви в епістолярії Шевельова мають обмежену варіантність: українськомовні *ЮШ* (Листи 2014: 349), *Ваш ЮШ* (Листи 2014: 158), *Ваш Ю.Ш.* (Листи 2014: 349), *Привіт Ю.Ш.* (Листи 2014: 351); латинографічні з українськими ініціалами: *Vale! Ю.Ш.* (Листи 2014: 347), *As ever, ЮШ* (Листи 2014: 281), *Best regards ЮШ* (Листи 2014: 3437) листах, з-поміж яких домінує структив *Ваш ЮШ*.

Екзистенційно-описова комунікативна тактика в епістолярії торкається питань власного здоров'я, здоров'я спільних для комунікантів знайомих: *А от про катаракти. Бідному Костюкові зробили операцію* (Листи 2014: 284); *Мій печонка мені набрид, і я вирішив проголосити себе здоровим. І він — може, тимчасово — пройшов. Ми робимо власні хвороби (поки вони не зроблять нас)* (Листи 2014: 243) і под. Обігрування граматичного роду з послідовним синтаксичним узгодженням (*Мій печонка [...] набрид — він — пройшов*) створює легке гумористичне тло, відсторонення від проблем свого здоров'я в розмові. Заявлена комунікативна тактика мало репрезентативна.

² Знак [...] використано на позначення пропуску частини оригінального тексту Юрія Шевельова.

Аналізований епістолярій насичений своєрідними мовними вкрапленнями, використання яких інтенційно мотивоване: „Такий собі данс макабр” (танець смерті — А.З.), *та й той «с негодными средствами»*. [...] *погано, що Орест видав там книжку, канешно же, о матері городов руских. [...] І східняцька лінія — данс макабр, і всебыло бы смешно, если бы не было печально»* (29.08.51). Подібне виявлювано в описах природи, де вагомими є порівняння із раніше спостережуваним, пережитим і відчутим: „*Осінь тепла, чарівна, суха, — від завтра обіцяють дощі. Але я не люблю осени — і в Мюнхені вона краща. Хотів бути туди на Октоберфест*” (Листи 2014: 55).

Листи до Ізарського посідають особливе місце в мистецькій спадщині Шевельова в силу кількох причин: 1) становлять один із найбільших масивів оприлюдненого регулярного спілкування; 2) містять відкриті оцінки багатьох тодішніх і сучасних постатей науковців, майстрів слова; 3) синтезують щирий відкритий тон спілкування з обговоренням ділових справ та ін. У них послідовно відбито різнобічність особистості адресанта з лінгвосоціумними стратифікаціями: 1) літературною і/або літературознавчою (з-поміж 720 імен у покажчику більшу половину становлять митці слова (Листи 2014: 352–376): „*Шевченківський вечір був дуже вдалий. Усі промови Ви вже знайшли в “Сучності”, тільки Дзюба читав на іншу темі. Можна б ще писати про вечір Антоновичів у Вашингтоні*” (Листи 2014: 235); 2) театральною і/або театрознавчою (розповідь про різні вистави, аналіз їх стилістики:

Доля хотіла, щоб цієї зими я бачив у нас тут “Аїду” й Бартокову “Синю бороду”, — і бачив їх таки тепер у Відні. Це, скажу Вам, небо і земля. У нас — цирк, живі коні, натовпи і нема поняття про стиль і смак. Я думав, що ці опери паскудні, а вони — ні, ними можна захоплюватися, навіть старенькою “Аїдою”. У Буртеатрі був трохи переекспериментований “Войцек”. [...] Кінець театрознавчої дисертації. Ви ж зовсім не театрал, і Вам це потрібно. Як взові п’яте колесо... (Листи 2014: 235));

3) мистецтвознавчою – малярством і под. (аналіз різних живописних стилів і т. ін.: „*Що Ви думаєте про Ніколая Ге? Чи знаєте? Я збираюся написати статейку про нього й Шевченка — образ Христа в обох. [...] Що Ви на таке божевілля? І чи взагалі знаєте картини Ге з Христом?*” (Листи 2014: 241)); 4) кінознавчою (особливо виділяв фільми О. Довженка та ін.: „*Якщо до Вашої Клівляндії дійде французький фільм “Каміла Кльодель”, підіть. Він буде Вам цікавий, Ви ж любите зазирнути до чужого творчого й нетворчого життя*” (Листи 2014: 249)); 5) архітектурною (уміння зіставляти й порівнювати різні стильові течії й епохи: „*У реставрації старих міст поляки краці від німців. Ті будували безстилеві будинки, сотнями. А поляки вибудували старий Гданськ, і стару Варшаву, і університет у Вроцлаві першорядно. Ви скажете — дон-кіхотство, фантазія, непрактично, маєте рацію, але не невміння*” (Листи 2014: 255)); 6) історико-географічною (оперування історичними фактами для аналізу описуваного: „*Ви пишете Прага столиця ні-*

мецької імперії. Не зовсім. До цієї імперії належало пів Європи, не самі німці, а Карл розмовляв купую мов. Назва Прага ясно каже, що заснували її таки чехи” (Листи 2014: 255)). До цього слід додати і 7) музикознавчий (розповіді про класичну музику і под.), і 8) музеєзнавчий (обізнаність не лише в наявності музеїв у тих чи тих містах, експонатів у них, але й розуміння перспектив створення майбутніх музеїв та ін.) (пор. (Белей 2014)). Кожний стратифікаційний рівень епістолярно-дискурсивної практики наповнений відповідним лексичним матеріалом, внутрішніми покликаннями на отримані від адресата повідомлення, наявні в них інтенції, що створює враження активної бесіди пор. численні питання в тканині епістолярю).

Індивідуалізації Шевельова, що мотивовані його просторовим переміщенням і плином часу, експліковані в описуваних або просто згадуваних реаліях Німеччини, Швеції „*Може, поїду до Стокгольму. [...] Але ні він, ні тим більше Упсала не набагато кращі*” (Листи 2014: 54) чи США. Інтимно-товариську атмосферу висвітлюваного часто посилювано вживаними формулами на зразок *голубчику* (23.09.51), а також умінням віднайти зручний спосіб уникнення педантичних нотацій через включення комуніканта у відповідне для нього мовленнєве середовище, пор.: „*Не знаю, голубчику, чого Ви надумали звинятися за “злитіти”. Таких злетіти, між нами кажучи, я маю від Вас не вперше, та це ніц не шкодить. Це тільки доказ, що Полтавщина не розрізняє ненаголошених и та e. А це дуже цінно для мовознавців*” (Листи 2014: 53). Тим самим адресант аргументує користь подібних помилок для лінгвіста, що стає опертям відповіді через заперечення: „*А пропо мовознавства: я протестую, що мої мовознавчі студії — «скука кромешная». Такі тільки числівники, але їх я писав спеціально в шведському стилі, бо мусів щось таке писати*”. Подібне засвідчує майстерне застосування мовленнєвої тактики присутності на чужому комунікативному полі з відстоюванням власних принципів.

Для вичерпного розкриття епістолярно-дискурсивної практики Юрія Шевельова необхідне повне пізнання контексту бесіди, що вимагає врахування поглядів, комунікативних тактик та інтенцій іншого комуніканта (пор. (Белей 2014)). Аналіз епістолярного простору Шевельова свідчить про різноманіття використовуваних комунікативних тактик, багатство застосовуваних образних засобів і різноманітних прийомів мовної гри, вкраплення чужомовних елементів як природних, оскільки адресант прогнозує їх адекватне сприйняття. 3-поміж комунікативних тактик епістолярно-дискурсивної практики Ю. Шевельова домінує мовно-ігрова з майстерно використовуваними колажами, бріколажами, стьобом, що надає їй неповторної стильової майстерності, оказіональності.

Бібліографія

Джерела

- Листи 2014 — *Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського*, автор і упоряд. М. Степаненко. Полтава.
 ФЭС 2009 — *Философский энциклопедический словарь*, ред. Е.Ф. Губский и др. Москва.

Література

- Garfinkel H., 1987, *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge.
 Certeau M., 1984, *The Practice of Everyday Life*. Berkeley.
 Белей Л., 2016, *Півстоліття очима Шевельова: Рец. на кн.: Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського (упорядник: Микола Степаненко). – Полтава: «Шевченко Р.В.», 2014. — 386 с.*, <http://litakcent.com/2014/12/01/pivstolitija-ochyma-shevelova/>.
 Витгенштейн Л., 1994, *Философские работы: В 2-х ч.* Москва.
 Волков В.В., 1997, *О концепции практик в социальных науках*, «Социологические исследования», 6, с. 9–23.
 Глоссарий философских терминов проекта “Distance”, <http://www.glossarii.ru>.
 Забужко О., Шевельов Ю., 2001, *Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими...* Харків.
 Загнітко А.П., 2012, *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4-х т.* Донецьк.
 Иссерс О.С., 2011, *Дискурсивная практика как наблюдаемая реальность*, «Вестник Омского университета», 4, с. 227–232.
 Протопопова О.В., 2006, *Эпистолярный стиль*, [в:] *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, ред. М.Н. Кожина. Москва, с. 678–680.
 Свято Р., 2016, *Епістолярний роман і довкруги*, <http://litakcent.com/2011/02/18/dva-pohljady-na-epistoljarij-oksany-zabuzhko-i-jurija-shevelova/>.
 Шевельов Ю., 2001, *Я, мене, мені... (і довкруги) / Юрій Шевельов: У 3-х ч, Ч. 1, В Україні.* Харків-Нью-Йорк.

Lingual and social portraying of personality. Epistolary discursive practice

Summary

The notion of discursive practice was characterized, the main features of the epistolary-discursive practice with consistent outlining of the ethical and cultural, linguistic and playing, creative and qualifying, existential, and descriptive and spatial communicative tactics as principal in letters of Yuriy Sheveliov to Oleksa Izarskyi were determined. The most common displays each of the determined tactics of epistolary-discursive practice of Yuriy Sheveliov with tracing of their synthesis were identified. The regularities of lingual and social portraying with diagnosing of internal and external factors significance were revealed.

Keywords: lingual and social portraying of personality, discursive practice, epistolary-discursive practice, tactics of epistolary-discursive practice, letter speech genre

Лингвистично-друштвено портретисање личности: епистоларно-дискурсивна практика

Резиме

У овом чланку је окарактерисан појам дискурсивне пракције и назначена су основна обе лежја епистоларно-дискурсивне пракције са узастопним описом етичко-културне, језичко-лудичке, стваралачко-квалитативне, егзистенцијалне и просторно-описне комуникативне тактике као кључних у писмима Јурија Шевељова Олексу Изарском. Утврђени су најтипичнији изрази сваке од наведених тактика епистоларно-дискурсивне пракције Јурија Шевељова пропраћене њиховом синтезом. Откривена је природа лингвистично-друштвеног портретисања са дијагностиковањем значаја унутрашњих и спољашњих фактора.

Кључне речи: лингвистично-друштвено портретисање личности, дискурсивна практика, епистоларно-дискурсивна практика, тактике епистоларно-дискурсивне пракције, говорни жанр писма